

TO NYERHVERVEDE BYZANTINSKE MUSIKHÅNSKRIFTER

AF

JØRGEN RAASTED

Studiet af den middelalderlige byzantinske kirkemusik har i mange år haft et af sine internationale centre i København, siden Carsten Høeg i 1930'erne tog initiativet til udgivelsen af *Monumenta Musicae Byzantinae*. Med sine publikationer i MMBs forskellige underserier (facsimileudgaver, kommenterede transskriptioner af melodier i hundredevis, monografier om musikalske genrer, nodeskrift o.s.v. – ialt mere end 30 bind) har en lille kreds af forskere fra hele verden bragt udforskningen af den orthodoxe kirkes middelaldermusik et væsentligt skridt fremad,¹⁾ og omkring MMB er der i tidens løb opbygget en stor samling af mikrofilm og fotografier af håndskrifter. På *Institut for græsk og latinsk middelalderfilologi* i København, som i en årrække har været MMBs hjemsted, undervises der regelmæssigt i byzantinsk musik, en undervisning der også har henvendt sig til græske musikologer som kommer til Danmark for at studere deres egen kirkemusiks rødder.

På denne forskningsmæssige og undervisningsmæssige baggrund er det forståeligt, at MMB med stor glæde har noteret sig *Det kongelige Biblioteks* indsats for til Danmark at erhverve originalhåndskrifter med byzantinsk musik. For hvor nyttige og uundværlige facsimileudgaver og mikrofilm end er for dette studium, er det dog indlysende, at mange codicologiske og palæografiske detaljer kun kan studeres af den der har adgang til de originale nedskrifter på pergament og papir; kun på originalmateriale kan man med tilstrækkelig sikkerhed gøre iagttagelser om blæknuancer, tilføjelser, rasurer m.v. – alle de bittesmå detaljer som i mange tilfælde kan få afgørende betydning for vurdering og udnyttelse af kilden. Allerede i 1962 købte biblioteket en fyldig musikanthologi, skrevet i „Ungrovalakiet“ (det nuværende Rumænien) engang mellem 1678 og 1687,²⁾ og i 1976-77 er håndskriftsamlingens bestand af byzantinske og efterbyzan-

tinske musikhåndskrifter blevet yderligere – og væsentligt – forøget med to codices, et pergamenthåndskrift fra 1300-tallet (en gave fra Carlsbergfondet) og et papirhåndskrift fra sidste halvdel af 1700-tallet, erhvervet for bibliotekets egne midler.

Den videnskabelige og undervisningsmæssige udnyttelse af sådanne håndskrifter er principielt uafsluttelig, og der vil i al fald gå en årrække førend de er blevet gennemarbejdet fra perm til perm. Men allerede på indeværende tidspunkt ved vi nok om de to nyerhvervelser til at kunne præsentere dem for Fund og Forsknings læsere og til at kunne anskueliggøre deres potentielle værdi i MMBs forskellige sammenhænge.

Datering. Hverken pergamenthåndskriftet NkS 4960,4° eller papirhåndskriftet NkS 2747, fol. er dateret; i begge codices mangler de sidste blade, hvor en eventuel subskription ville have sin naturlige plads – med oplysninger om skriver, tilblivelsessted og tilblivelsesår. Datering må da foregå ud fra skrifttrækkenes og nodetegnenes („neumernes“) form og fra håndskrifternes indhold.

Hvad NkS 4960,4° angår, kan dette håndskrift kun vanskeligt dateres ad palæografisk vej; både skrift og neumer hører til de typer som uden væsentlige ændringer findes anvendt fra 1200-tallet til 1500-tallet.³⁾ Heller ikke ud fra indholdet kan håndskriftet dateres med synderlig sikkerhed. Vi har at gøre med et såkaldt sticherarion, en samling af et bestemt sangrepertoire som med små lokale forskelligheder stabiliseres allerede i 1000-tallet og afskrives endnu i slutningen af 1700-tallet. På forskningens nuværende stadi savner vi en sikker nøgle til kronologiske og topografiske bestemmelser af udaterede og ulokaliserede sticherarier på basis af deres indhold. De „stavrotheotokia“ hvormed håndskriftet i sin nuværende stand afsluttes, giver dog et fingerpeg om en datering til „næppe før c. 1300“; for denne lille samling melodier – en slags Stabat mater hymner hvis emne er Guds Moder ved korsets fod – optræder kun sjældent i middelalderlige musikhåndskrifter, så vidt vides aldrig før ret sent i 1200-tallet, selvom teksterne er digtet af den byzantinske kejser Leo den Vise c. 900 og har været sunget i de orthodoxe kirker og klostre siden da. For en sikker terminus ante quem mangler der endnu holdepunkter; „snarere før end efter 1350“ ville nok ikke stride mod et generelt indtryk af håndskriftet.

Med NkS 2747, fol. er vi på langt sikrere grund. Igen er det ikke det codicologisk/palæografiske, men det indholdsmæssige vi må bygge på. Vi har at gøre med en overordentlig fyldig musikanthologi, med kompositioner af en lang række navngivne musikere fra århundrederne efter Kon-

stantinopels fald. Blandt komponistangivelserne optræder „Daniel fra Trnovo – Τυρνουβίτης – protopsalt i Den Store Kirke“ (fol. 383r), og hermed får vi en sikker terminus post quem; for Daniel forfremmes til korleder ved patriarkatskirken i Konstantinopel en gang mellem juni 1769 og november 1773 – så ældre end juni 1769 kan vor codex umuligt være.⁴⁾ En terminus ante quem kan vi udlede af en text på fol. 237r-v, hvor der bedes for metropolitten Meletios af Larissa (1768? – 1789 eller 1791);⁵⁾ denne sungne bøn (en såkaldt *φήμη*) findes i et tillæg, som er indskudt mellem læg 32 og 33 af det oprindelige håndskrift – så helt præcist er det altså disse indskudte blade (foll. 234-249) som vi kan datere til senest 1791. Argumentet ud fra Meletios's navn er vel næppe tvingende; men vi har i det mindste god grund til at antage, at det oprindelige håndskrift blev anvendt inden Meletios's død, at det altså må være skrevet mellem 1769 og 1791 og at det før 1791 har været benyttet i egnen omkring Larissa.

De to håndskrifers kildeværdi. Begge håndskrifter er bærere af musiktraditioner som kendes fra talrige andre kilder. Først en nøje indholdsanalyse vil afdække eventuelle forekomster af sjældne eller hidtil ukendte melodier. Som allerede nævnt, er den lille samling af stavrotheotokia (NkS 4960,4° foll. 289-294) relativt sjælden; men bortset herfra er der kun meget lille chance for at sticherariet indeholder andet end velkendte melodier og tekster. Derimod optræder der i anthologien (NkS 2747, fol.) adskillige komponistnavne, som ikke omtales i indices til de håndskriftkataloger jeg har konsulteret – så de pågældende melodier er da formodentlig ikke særlig udbredte. I mange sene musikhåndskrifter kan man finde kompositioner af skriveren selv (angivet i overskrifterne med udtryk som „af mig“, „min egen melodi“ el. lgn.) eller overskrifter kan vise skriverens elevforhold til en navngiven komponist („af N N, min lærer“);⁶⁾ hverken det ene eller det andet synes desværre at forekomme i vort håndskrift. De to nyerhvervelers tilsyneladende mangel på originalt melodi-stof indebærer dog naturligvis ikke, at de derved bliver interesseløse. De vil kunne indgå på linie med andre kilder i studiet af variationsbredden af den musikalske overlevering, med den rent praktiske fordel at afblegede passagerer kan studeres med kvartsllys. Dette gælder især det røde blæk, som i NkS 4960, 4° er blevet anvendt til interlineære musikvarianter⁷⁾ og som ofte nu kun fremtræder som åndeagtige skygger; på en mikrofilm ville sådanne elementer forsvinde totalt, hvorimod de træder ganske godt frem under kvartslampen.

Allerede ved en hastig gennembladning kan man i begge håndskrifter

iagttagelse talrige spor af senere benyttelse, især i form af tilføjelser og rettelser. Fra et æstetiserende, bibliofilt synspunkt betragtes sådanne spor nok som noget negativt, som en skæmmende defekt. I forskningsmæssig sammenhæng tager disse sekundære elementer sig ganske anderledes ud: omhyggeligt analyseret vil de kunne give os vigtige oplysninger om mange forhold – om forskydninger i repertoire, om melodiernes liturgiske anvendelse på en bestemt lokalitet, om svundne tiders undervisning i byzantinsk kirkesang og meget andet. Går man nu dette materiale nøjere igennem, finder man en karakteristisk forskel på de to codices:

I anthologien er tilføjelserne samlet på to steder, foll. 234-49 og 361-68; det drejer sig i begge tilfælde om indskudte læg som bryder håndskriftets oprindelige sammenhæng. Men bortset herfra – og fra at nogle blade er gået tabt⁸⁾ – foreligger bogen stort set i sin oprindelige stand, uden nævneværdige spor af senere benyttelse.

Helt anderledes forholder det sig med pergamenthåndskriftet NkS 4960,4°. I dette sticherarion møder vi et væld af sekundær-elementer af meget forskellig art:

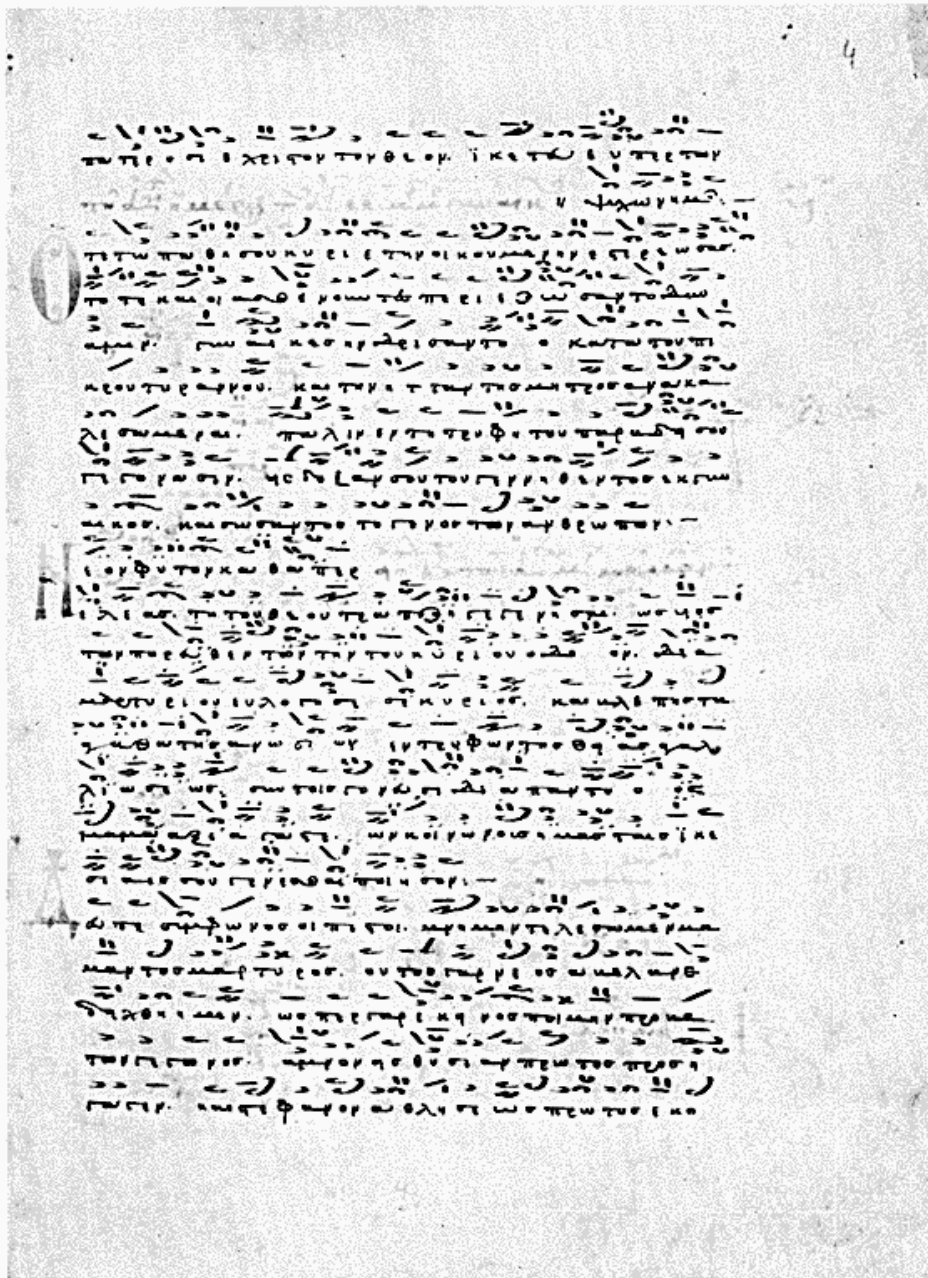
(a) I overensstemmelse med en i samtiden vidt udbredt praksis har skriveren midt i håndskriftet ladet nogle blade stå tomme (foll. 157-158, ved slutningen af samlingen af stichera for det faste kirkeår) så at der var mulighed for at foretage tilføjelser til standard-repertoire.⁹⁾ På denne plads er der med en lidt senere hånd tilføjet tekst og melodi til 5 stichera; skrift og neumer er stadigvæk middelalderlige.

(b) På talrige sider har senere benyttelse i margin tilføjet liturgiske anvisninger. Disse er alle sidenhen blevet borttraderet, men kan stadigvæk tydes med kvartsllys – for så vidt de ikke er blevet beskåret ved ombinding.

(c) Foll. 86 og 142 er papir, erstatninger for 2 forsvundne pergamentblade. Vi har her ikke at gøre med tilføjelser – sådan som dem på de indskudte læg i det andet håndskrift – men med en reparation. Efter skriften at dømme må denne reparation være foretaget i 1500- eller 1600-tallet – formentlig i forbindelse med den ovenfor omtalte ombinding af håndskriftet.¹⁰⁾

(d) Mere end en musikyndig har i tidens løb foretaget rettelser af detaljer i melodierne. Mest interessant er her en meget flittig eftermiddelalderlig hånd, som har overarbejdet (åjourført?) melodistoffet for specialgudstjenesterne på 24. december og 5. januar (altså dagene før Jul og Epiphani), foll. 68v-71v og 84r-90v.

(e) På fol. 4r er melodien til et enkelt sticheron blevet forsynet med et ellers ganske ukendt system af prikker (Se illustrationen, hvor man over og under mange af neumerne vil kunne se neumefremmede prikker,

Ny kgl. Saml. 4960 4° fol. 4r, jvf. omtalen s. 32f. Formindsket.

enkeltvis eller i par). Tilsvarende prikker optræder andetsteds i håndskriftet, men kun 2-3 gange og kun over en enkelt melodisk frase. En sikker forklaring på disse prikker er det endnu ikke lykkedes at nå frem til; det rimeligste er vel at antage, at de afspejler en undervisningssituation, hvor rytme eller taktering i den pågældende hymne er blevet gennemgået. Med forskningens endnu stærkt divergerende opfattelser af den byzantinske sangs rytmik kan det forudses, at disse uanseelige prikker vil blive endevendt og diskuteret som et nyt moment i en gammel diskussion.

Håndskrifternes værdi for codicologiske undersøgelser. Helt bortset fra deres kildeværdi som bærere af bestemte dele af byzantinsk musiktradition har de to nyerhvervede håndskrifter en selvstændig forskningsværdi som fysiske genstande. For den danske deltagelse i det internationale arbejde med studiet af middelalderlig og eftermiddelalderlig græsk kirkemusik er det af stor betydning at man nu har to nye håndskrifter inden for bekvem rækkevidde – ikke mindst fordi det ene af dem (NkS 4960,4^o) er det første *middelalderlige* byzantinske musikhåndskrift i dansk besiddelse. Afskriveres arbejdsvaner og problemer er et forskningsfelt som kun vanskeligt kan dyrkes uden adgang til originalmateriale, og jeg har selv i mange år måttet trække på de bevilligende myndigheders velvilje for at kunne rejse til de udenlandske håndskriftsamlinger. Men selv under de heldigste omstændigheder har et sådant arbejde i det fremmede været præget af et tidspres; og dét har uvægerligt medført huller og unøjagtigheder i det hjembragte materiale – mangler som det kun sjældent har været muligt at råde bod på ved efterkontrol på stedet. Lejligheden til i ro og mag at vende tilbage til studiematerialet er et vigtigt moment for codicologiske og palæografiske undersøgelser.

Som en smagsprøve på hvad der kan komme ud af arbejdet med NkS 4960,4^o skal følgende nævnes: Et af de små problemer, som melder sig i studiet af en byzantinsk musikkilde, er spørgsmålet om hvorvidt skriveren har forstået den neumeskrift, han kopierede fra sit forlæg, eller om han blot mere eller mindre omhyggeligt har eftertegnet hvad han så. Under den foreløbige gennemgang af NkS 4960,4^o er der dukket en detalje op som synes at implicere at skriveren har været af den musikkyndige type: Mens nemlig flertallet af trænedede skrivere sørger for at dyppe deres pen i tide, inden den er ved at løbe tør,¹¹⁾ har vor skriver i sin neumeskrift en tendens til at fortsætte mens skriften tynder mere og mere ud. Hans „dyppepauser“ følger for ofte de musikalske formlers indsnit til at dette kan være tilfældigt – og når neumeskriften bliver usædvanligt tynd, viser det sig gerne at være et sted hvor han forgæves har prøvet at nå til slutningen

af en formel førend han dyppede igen. Både den ene og den anden situation synes at vise, at han har „sunget med“ under kopieringen. Iagttagelsen må naturligvis afprøves grundigere førend noget endeligt resultat kan opnås; men allerede på indeværende tidspunkt ser det da ud til, at vi har at gøre med et kriterium som kan appliceres generelt på vore musikhåndskrifter og som kan bidrage til en karakteristik af skrivers formåen, med deraf følgende mulighed for en nuancering i vurderingen af deres produkt.

Håndskrifternes undervisningsmæssige værdi. Den undervisning i byzantinsk musik, som Institut for græsk og latinsk middelalderfilologi tilbyder danske og udenlandske studerende, har uddannelsen af næste generation af forskere som et af sine hovedformål. Takket være MMBs store samling af mikrofilm og fotografier har det altid været muligt at kombinere denne undervisning med igangværende forskning, således at der allerede i den mest elementære undervisning arbejdes med utrykt materiale og aktuelle problemstillinger. Også for dette arbejde har det en indlysende værdi, at studiets codicologiske aspekter – i ordets bredeste betydning – kan illustreres med originalt håndskriftmateriale. Med erhvervelsen af det middelalderlige pergamenthåndskrift NkS 4960,4^o er der åbnet rige muligheder for mangfoldige og lærerige undersøgelser af een af hovedgenrerne i byzantinsk musikoverlevering, sticherariet. Hvad der iøvrigt befinder sig her i landet af byzantinske musikhåndskrifter – på Kgl. Bibl., på Institut for græsk og latinsk middelalderfilologi og i min egen samling – omfatter en lille halv snes anthologier, af meget forskelligt omfang men lykkeligvis med en så stor kronologisk spredning, at udviklingen kan følges i grove træk fra 1600-tallet indtil et stykke efter den store reform af nodeskriften i begyndelsen af 1800-tallet. Netop denne sene ende af den orthodoxe kirkemusik påkalder sig i stigende grad forskningens interesse i disse år, bl.a. i et frugtbart samarbejde med græske musikologer. Også i undervisningen vil der derfor være behov for at udnytte de efterbyzantinske musikhåndskrifter i danske samlinger. Håndskrifterne er af nyere dato; men deres fremstilling er foregået på ganske samme måde som i middelalderen, og skrivers har stået overfor de samme problemer som deres forgængere.

NOTER

(1) „Perhaps the most marked advances of this century in Byzantine research have been in the field of music and in administrative and economic history“ (J. M. Hussey i indledningen til *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, Part II, p. X). – (2) Jørgen Raasted, *A 17th Century Manuscript of Byzantine Music, Recently Acquired by the Royal Library in Copenhagen* (Ny Kgl. Saml. 4466,4°) (*Actes du XIVe congrès international des études byzantines*, Bucarest, 6-12 septembre, 1971, vol. III, București 1976, pp. 565-73). – (3) Dr. Peter Wirth, München, har leveret en fyldig codicologisk beskrivelse af begge håndskrifter i Musikantiquariat Hans Schneider's Katalog Nr. 200 (200 Musikalische Sammelstücke, Tutzing 1976), pp. 56-63. NkS 4960,4° dateres her helt uantageligt til „Mitte des 11. Jahrhunderts“, og også NkS 2747, fol. placeres altfor tidligt, til „wohl Mitte des 17. Jahrhunderts“. Wirths beskrivelse er gennemgående unøjagtig og overfladisk, trods en tilsyneladende troværdighed i sin rigdom på detaljer; derimod indeholder Katalog Nr. 200 fire fremragende farve-reproduktioner af de to håndskrifter. – (4) Daniels data fremgår af Christos Patrinelis, *Protopsaltae, Lampadariii, and Domestikoi of the Great Church during the post-Byzantine Period (1453-1821)* (*Studies in Eastern Chant*, III, London 1973), p. 155. – (5) *Θρησκευτική και ήθική εγκυκλοπαιδεία*, VIII, Athen 1966, p. 131. – (6) Dette gælder f.eks. NkS 4466,4°, hvis skriver – Johannes Kampazournas – betegner sig som elev af bl.a. den berømte Manuel Chrysaphes, og også anbringer nogle få af sine egne kompositioner i sin anthologi. Cf. den i note 2 omtalte artikel. – (7) Ved byzantinistkongressen i Athen 1976 fremlagde jeg nogle overvejelser om sådanne „musikvarianter med første hånd“; foredraget vil blive trykt i kongresakterne. – (8) Jeg har foreløbig kunnet konstatere sådanne lakuner efter fol. 6, fol. 24 og fol. 43 (på sidstnævnte sted er hele læg 7 + to blade af læg 8 faldet ud); også håndskriftets slutning mangler. – (9) Den anden traditionelle plads som afsættes til tilføjelser er ved håndskriftets slutning, altså netop den del af NkS 4960,4°, som er gået tabt. Vi kan konstatere at der kun mangler 2 blade af selve sticherariet (slutningen af den omtalte samling af stavrothcotokia), men kan naturligvis intet vide om omfanget af eventuelle ekstra blade med tilføjelser. – (10) Katalog Nr. 200 (cf. note 3), p. 56, daterer ombindingen til 1500-tallet. – (11) Dette er en generel iagttagelse, som gælder både i Øst og i Vest.